

Brabants driehoekige pleinen

Slechts zelden is het nog mogelijk een pleintype in zijn oervorm te bekijken. Een van de uitzonderingen hierop vormt Noord-Brabant. Daar kan men de min of meer complete ontwikkeling van een pleintype in de vroegste agrarische nederzetting tot een verre verstedelijkte vorm aanschouwen. Dit pleintype is driehoekig van vorm en is nu nog zowel in de kleinste dorpen als in steden als *Den Bosch* en *Tilburg* terug te vinden.

In dit artikel wordt in het kort de ontwikkeling van het driehoekige plein van een agrarische gemeenschap tot de verstedelijkte vormen in Tilburg en Den Bosch geschetst. Drs. W. van Leeuwen en H. de Ruiter van het project *Monumenteninventarisatie Noord-Brabant* hebben mij geholpen met het vinden van informatie voor dit artikel.

De 'plaatse'

Wat is de oorsprong van dit pleintype? Deze driehoeken werden gevormd door drie, elkaar kruisende hertegangen of wildpaden en vormden de natuurlijke plaats voor een nederzetting. Langs de paden ontstond agrarische bebouwing met een driehoekig plein als middelpunt. Deze 'plaatse' of 'gemeynt' was gemeenschappelijk eigendom en diende voornamelijk als verzamelplaats voor het vee voordat het richting het weiland gedreven werd. Zo'n driehoek vormde een natuurlijke trechter zodat het vee de plaatse geordend kon verlaten. Ook op de terugweg was de plaatse de plek waar het vee verzameld en gedrenkt werd. In het midden ervan lag een drinkplaats: de 'drenk'. In deze vroege nederzettingen was het noodzakelijk, dat het vee veel op stal of op de plaatse gehouden werd om zoveel mogelijk mest te verzamelen voor de bemesting van de rond het dorp gelegen akkers.

Zo'n akkerdorp dat nog zijn oorspronkelijke agrarische karakter heeft bewaard, is *Loon (Waalre)*. Drie landwegen flankeren de plaatse, die wordt omringd door hoogopgaande eiken. De plaatse wordt aan de lange zijde door twee en aan de korte zijde door één boerderij begrensd, die met de nok parallel aan het plein staan. De erven van de boerderijen werden met hagen afgesloten om te voorkomen dat het vee, dat op de plaatse rondliep, op verkeerde erven terecht zou komen. De boerderijen en bijgebouwen beslaan ongeveer een hectare en behoren tot de eerste percelen die werden

ontgonnen. Volgens de heer A.D. Kakebeek is het dorp in de 7de eeuw ontstaan. Hij baseert dit op de algemene ontstaansgeschiedenis van deze dorpen en op een aantal elementen in het dorp zelf. Zo noemt hij de dikte van de plaggendecken en het kerkpad dat voorkomt in een akte van 704. Dit pad is jonger dan het dorp daar het de verkaveling rond de plaatse volgt. In 1725 werd het dorp door brand verwoest. De huidige bebouwing dateert van kort na die periode. Loon is sinds 1725 slechts heel weinig aan verandering

verstedelijkte versie van het driehoekige plein zien; de bebouwing rond het plein is uitgebreid met een kerk. Daarnaast is hier sprake van schaalvergroting, de huizen krijgen twee verdiepingen in plaats van een verdieping en een zolder, zoals te zien is in Loon. Ook de plaatse ondergaat een verandering. Deze dient niet langer als verzamelplaats voor het vee maar als punt van samenkomst voor de bevolking, na een bezoek aan de kerk of voor een markt.

De verstedelijking van deze dorpen uit zich op diverse manieren. In het plaatsje *Eersel* is er een tweede plein aan de oorspronkelijke driehoek toegevoegd, waardoor een soort ruitvorm is ontstaan. Op dit nieuwere deel van het plein is de kerk geplaatst. Door het verminderen van de agrarische functie van deze dorpen werd de pleinvand meer gesloten. Waar in Loon de beslotenheid van het plein werd gevormd door de bomen op de plaatse en een combinatie van de boerderijen en de heggen daar tussen, wordt deze beslotenheid in de meer verstedelijkte dorpen gevormd door een steeds dichtere bebouwing langs het

Dorpsplein van Eersel. (foto Anne Karine Lemstra)

onderhevig geweest, zodat dit dorp het enige in Brabant is dat nog heel duidelijk dit oorspronkelijk agrarische karakter van een akkerdorp heeft. Sinds 1971 is het een beschermd dorpsgezicht.

Een ander mooi voorbeeld van een driehoekige plaatse ligt in het dorp *Den Hout* bij *Oosterbeek*. Dit plein, dat kort geleden totaal werd gerestaureerd, geeft een volgende stap in de ontwikkeling van dit pleintype weer. Dit dorp laat een meer

plein. De huizen staan niet langer met de nok van het dak parallel aan het plein maar worden nu loodrecht, met de korte gevel aan het plein geplaatst. Met als resultaat dat langzaam het plein geheel door bebouwing omgeven wordt; slechts via de driehoeken heeft men toegang tot het plein.

Ook in *Nueneen* bevindt zich zo'n driehoeksplein. Hier is grotendeels de lage bebouwing behouden. Wel is het plein vergroot door de aanleg

van een kleiner plein aan één van de punten, waardoor er een verandering van vorm heeft plaats gevonden. In Nuenen zijn de oorspronkelijke etagelinden van het plein nog terug te vinden.

Een uiterste verstedelijking van deze pleinvorm vond plaats in *Tilburg*. Door de groei van de stad omvat Tilburg tegenwoordig negen oude dorpskernen: *Veldhoven*, *Rosmalen*, *Hasselt*, *Gorke*, *Oerle*, *De Reit*, *Heikant*, *Heuvel* en *Korvel*. Al deze nederzettingen waren ontstaan rond een driehoekige plaatse en la-

verdwijnt totaal wanneer deze geborgenheid gedeeld moet worden met enkele honderden, zoniet duizenden auto's die langs terras of park rijden.

Deze doorbraak van de beslotenheid is goed waar te nemen op het plein dat het centrum van Tilburg vormt: de Heuvel. Op de *Manuscript kaart* van Brabant (1835) is duidelijk te zien dat het oorspronkelijke centrum van Tilburg werd gevormd door de plaatse van Heuvel. Op de huidige plattegrond is nog duidelijk de oorspronkelijke driehoeksvorm waar te nemen. De toegangen tot het

de andere pleinen van Tilburg, lage bebouwing, waaronder nog een leerlooierij. De toegangswegen zijn vrij smal gebleven waardoor een gevoel van beslotenheid bestaat, dat bij andere Tilburgse pleinen als het Korvelplein en de Heuvel grotendeels ontbreekt.

Ook *Den Bosch* is in het bezit van een driehoekig plein. Dit plein moet dezelfde ontstaansgeschiedenis hebben als bijvoorbeeld het plein in Loon. Rond die kruising van paden, respectievelijk de wegen naar *Hint-ham*, *Vught* en *Orthen*, ontstond een nederzetting rond een driehoekige plaatse. Evenals in Tilburg is hier sprake van een verregaande verstedelijking. Het verschil met het centrale plein in Tilburg, de Heuvel, is echter dat de markt in Den Bosch nog steeds dient als marktplein en alhoewel er langs twee zijden wegen lopen, vormt het plein geen verkeersknooppunt. Daarnaast bestaat hier nog een goede verhouding tussen bebouwing en plein. Aan de markt van Den Bosch is het mogelijk de ontwikkeling van het stadhuis van de 13de tot de 20ste eeuw te zien, zonder dat er sprake is van een verstoord evenwicht tussen de bouwkunst van deze en voorgaande eeuwen.

Het driehoekige plein maakt een belangrijk deel uit van de nederzettingsgeschiedenis van Noord-Brabant. Het is dan ook niet meer dan logisch dat een aantal van deze pleinen tot beschermd dorpsgezicht zijn aangewezen. Het blijft dus mogelijk om door middel van de pleinen van *Loon* en *Den Hout* een oorspronkelijk nederzettingenvorm van Brabant te zien. Toch is het ook te wensen dat de pleinen in Tilburg met wat meer zorg behandeld zullen worden. In het geval van de Schans en Heikant is dit gebeurd. Het centrum van de ontstaansgeschiedenis van Tilburg ligt toch rond het plein Heuvel; misschien dat het nog eens mogelijk wordt dat het verkeer via een andere weg wordt geleid en dat bezoekers van het plein weer het idee krijgen van de beslotenheid en geborgenheid die het plein oorspronkelijk gekenmerkt moeten hebben.

Driehoekig plein te Loon. (foto Anne Karine Lemstra)

gen op een onderlinge afstand van min of meer 1200 meter. (zie plattegrond)². Tegenwoordig vormen zij tegenwoordig het pleinenstelsel in Tilburg en zijn dus nog in meer of minder verminkte vorm in de stad terug te vinden.

Beslotenheid vaak aangetast

Niet alleen de schaalvergroting vormt een probleem bij de pleinen van Tilburg. Bijna iedere stad heeft te kampen met verkeersproblemen, vandaar dat veel pleinen worden gebruikt als verkeersknooppunt. Zo ook in Tilburg, waar de pleinen worden gebruikt als doorgang voor de belangrijkste verkeersaders van de stad. Met name het *Korvelplein*, het *Hasseltplein* en de *Heuvel* ondervinden hiervan grote overlast. De beslotenheid die de driehoekspoleinen in de dorpsgemeenten kenmerkt, ontbreekt hier ten enen male. Ondanks het feit dat de pleinen door bebouwing omsloten zijn, wordt deze beslotenheid doorbroken door de verbreding van de toegangswegen. Een plein is een plaats van samenkomst; het is een soort buitenkamer die een zekere mate van beslotenheid en dus geborgenheid moet bieden. Dit

plein zijn echter op twee hoeken dermate verbreed dat de beslotenheid ernstig wordt aangetast. Daarnaast is er in de bebouwing sprake van een grote schaalvergroting, wat zichtbaar is aan de neogotische kerk die aan het plein werd gebouwd en de moderne bebouwing aan de korte kant van het plein.

Het plein de *Schans* in *Heikant* ademt daarentegen nog iets uit van de sfeer die de niet verstedelijkte pleinen kenmerkt. Dit is opvallend, omdat, alhoewel de bebouwing van het plein overwegend 19de eeuws is, het plein midden in een moderne nieuwbouwwijk ligt. De bebouwing bestaat voornamelijk uit een kerk en een klooster wat waarschijnlijk bijdraagt tot deze rustige atmosfeer. De beslotenheid wordt echter niet gevormd door de bebouwing maar, even als in Loon, door de bomen die de plaatse omgeven.

Op het driehoekige plein in *Veldhoven* is de verstedelijking relatief beperkt gebleven. Dit plein is inmiddels omgebouwd tot het *Wilhelminapark*, dat werd ontworpen door de tuinarchitect *Springer*. De bebouwing van het plein is grotendeels 19de eeuws en toont een, vergeleken met

Noten:

- ¹ Kakebeke, A.D., 'Het Beschermd dorpsgezicht Loon (gemeente Waalre), in *Brabants Heem*, 1975, pp. 59-64.
- ² Onderzoek naar deze nederzettingen is gedaan door de heer H. de Ruiters (architect) van het Monumenteninventarisatie-project in Noord-Brabant.